

Η στράτευση της νεολαίας στις αντιστασιακές οργανώσεις : συνέχειες και ασυνέχειες

Οντετ Βαρόν-Βασάρ

Στον Τάκη Μπενά

Σ' αυτήν την ανακοίνωσή μου θα επιχειρήσω να σκιαγραφήσω συνοπτικά τον χάρτη των σημαντικότερων αντιστασιακών οργανώσεων της νεολαίας στην περίοδο της Κατοχής, ερευνητικό αντικείμενο στο οποίο αφιέρωσα πολλά χρόνια, και να συνοψίσω τα συμπεράσματά μου. ¹ Η στράτευση σ' αυτές τις οργανώσεις αποτέλεσε για τους περισσότερους μια τομή στη ζωή τους, που τους πέρασε από την περίοδο της εφηβείας στην ενηλικίωση. Με απασχολεί λοιπόν η στράτευση και ως «διαβατήριο έθιμο» καθώς και η έμφυλη διάστασή της. Η απαρχή της πολιτικοποίησης των νέων και της συμμετοχής τους σε αντιστασιακές πράξεις έγινε στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη μέσα από το φοιτητικό κίνημα, και απ' αυτό θα ξεκινήσω.

Εισαγωγικά

Την 28^η Οκτωβρίου του 1941, πρώτη επέτειο του πολέμου, στην ιταλοκρατούμενη Αθήνα το Πανεπιστήμιο ήταν σε αναβρασμό. Από την παραμονή γίνονταν αντιστασιακές εκδηλώσεις στο προαύλιο που συγκέντρωναν 1.500 φοιτητές, και τα συνθήματα του νεοϊδρυμένου Εθνικού Απελευθερωτικού Μετώπου (ΕΑΜ) καλούσαν σε αγώνα κατά των κατακτητών. Ο καθηγητής Κωνσταντίνος Τσάτσος εκφώνησε πατριωτική ομιλία που του στοίχισε την απόλυσή του και ομάδες φοιτητών κατέθεσαν στεφάνι στον Άγνωστο Στρατιώτη. Οι εκδηλώσεις αυτές εγκαινίαζαν τις κινητοποιήσεις των επόμενων χρόνων που ήταν όλο και μαζικότερες. Άρα, πριν ακόμη από την ίδρυση των αντιστασιακών οργανώσεων των νέων, η φοιτητική πρωτοπορία είχε δώσει πρώτη το «παρών» στην πρωτεύουσα.

¹ Η απαρχή της έρευνάς μου αφορούσε τον τύπο των νέων στην Κατοχή (*Ελληνικός Νεανικός Τύπος 1941-1945, Καταγραφή*, εκδ. ΙΑΕΝ αρ. 10, Αθήνα 1987) και η ολοκλήρωσή της έγινε με τη διδακτορική μου διατριβή (1995) και την επεξεργασία της στο βιβλίο: *Η ενηλικίωση μιας γενιάς, Νέοι και Νέες στην Κατοχή και στην Αντίσταση*, Εστία, α' εκδ. Μάιος 2009, β' έκδ. Δεκέμβριος 2009, Αθήνα.

Αν η 17^η Νοεμβρίου είναι η «γιορτή του Πολυτεχνείου» και ημέρα αργίας για τον εκπαιδευτικό κόσμο λόγω της κατάπνιξης της εξέγερσης το 1973, την ίδια ημερομηνία είχε γίνει κι ένα άλλο σημαντικό γεγονός: στις 17 Νοεμβρίου του 1941 πραγματοποιήθηκε η πρώτη απεργία φοιτητών του Πολυτεχνείου με 4.000 συμμετέχοντες. Λίγο αργότερα άνοιξε και η Λέσχη του Πολυτεχνείου ως τόπος συνάντησης και ζύμωσης («ορμητήριό μας», το χαρακτηρίζει η Δανάη Αντωνοπούλου ²) και οργανώθηκαν οι πρώτες επιτροπές συσσιτίων, όπου υπεύθυνες θέσεις είχαν ήδη κάποιες φοιτήτριες, πριν ακόμη συγκροτηθούν οι οργανώσεις ³.

Στα χρόνια που ακολούθησαν, η συγκυρία της Κατοχής και η δυναμική της Αντίστασης πυροδότησαν την ανάπτυξη ενός πολύ σημαντικού αντιστασιακού κινήματος μέσα από το οποίο η νεολαία συγκροτήθηκε και ως πολιτικό και κοινωνικό υποκείμενο. Η ιδιοσυγκρασία των νέων της εποχής, επιρρεπής στην εξέγερση και γενναιόδωρη μπροστά στις απαιτούμενες θυσίες, τολμηρή απέναντι στα τρομερά ρίσκα, μπόρεσε να διοχετεύσει στη δράση της στις αντιστασιακές οργανώσεις των νέων όλο αυτό το δυναμικό.

Τα πρώτα χρόνια ('41-'42), που υπήρξαν όχι χρόνια ακινησίας, όποτε έχει ενίοτε ειπωθεί, αλλά εποχή έντονης ιδεολογικής ζύμωσης και προετοιμασίας, υπήρχε ένας μεγάλος πλουραλισμός. Πληθώρα μικρο-οργανώσεων έκαναν την εμφάνισή τους από τη μια έως την άλλη άκρη της χώρας. Μπορεί να φανταστεί κανείς πολλές εκατοντάδες ρυάκια που ξεκινούν πραγματικά από κάθε γωνιά της χώρας ήδη από τους πρώτους μήνες της Κατοχής (κυρίως βέβαια από τα αστικά κέντρα) και τα οποία σιγά σιγά συγκλίνουν δημιουργώντας ποταμούς και τελικά τον τεράστιο χείμαρρο της Αντίστασης στην Ελλάδα, που υπήρξε ένα από τα μαζικότερα και δυναμικότερα κινήματα της Ευρώπης. Και αυτό δεν ήταν μύθος, όπως πρόσφατα επιχειρείται να ειπωθεί.

Σε κάθε πόλη, στις γειτονιές, στα σχολεία, και ιδιαίτερα στα Ανώτατα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα της Αθήνας, άτυπες ομάδες, παρέες, βαφτίζονταν «εθνικοαπελευθερωτικές οργανώσεις». Πολλές εμπνέονταν από τον αγώνα του 1821 και γι' αυτό συχνά επέλεγαν την επωνυμία «Φιλική Εταιρεία». Ο αγώνας του

² Δανάη Αντωνοπούλου-Ψιλοπούλου, *Τα κορίτσια του Πολυτεχνείου. Από τους αγώνες της Κατοχής στην αγωνία της φυλακής*, πρόλογος: Π. Παπαστράτης, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2008, για τη Λέσχη του Πολυτεχνείου και την πρώτη διαδήλωση, βλ. σελ. 28-30.

³ Δανάη Αντωνοπούλου-Ψιλοπούλου, *Τα κορίτσια του Πολυτεχνείου*, ό.π., σελ. 35 για τα συσσίτια.

'21 υπήρξε μια σταθερή πηγή έμπνευσης και αναφοράς τόσο για τις αριστερές οργανώσεις όσο και για τις αστικές. Η Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων , η θρυλική ΕΠΟΝ, θα απορροφήσει αργότερα τις κατά τόπους και περιοχές ήδη στημένες οργανώσεις και έτσι θα αποκτήσει γρήγορα μια πράγματι πανελλαδική βάση (την Ένωση Νέων Αγωνιστών Ρούμελης (ΕΝΑΡ) στη Στερεά Ελλάδα, την πρώτη ΕΠΟΝ στην Ήπειρο (Εθνική Πανεπειρωτική Οργάνωση Νέων), την Παγκρήτιο Οργάνωση Ελευθέρων Νέων (ΠΟΕΝ) στην Κρήτη και τον περίφημο ΘΙΑ, τον Θεσσαλικό Ιερό Λόχο στη Θεσσαλία ⁴).

Πέρα από τον κοινό παρονομαστή του πατριωτικού αισθήματος, οι οργανώσεις των νέων είχαν τις πολιτικές καταβολές τους σ' ένα ευρύ πολιτικο-ιδεολογικό φάσμα από το φιλελεύθερο κέντρο ως την αριστερά. Σε δύο κυρίως κατευθύνσεις πρέπει να αναζητήσουμε τα βασικότερα ιδεολογικά φυτώρια στελεχών των πρώτων οργανώσεων νεολαίας: στον χώρο του φιλελεύθερου Κέντρου και συγκεκριμένα στη νεολαία του Εθνικού Ενωτικού Κόμματος του Παναγιώτη Κανελλόπουλου, και στον χώρο της αριστεράς, στο νεοϊδρυμένο ΕΑΜ και στην Ομοσπονδία Κομμουνιστικών Νεολαιών Ελλάδας (ΟΚΝΕ), τη νεολαία δηλαδή του ΚΚΕ, η οποία πριν την Κατοχή είχε ήδη ιδρύσει το Αντιδικτατορικό Μέτωπο Νέων, στην προπολεμική γραμμή ανοίγματος και συνεργασίας. Μέσα σε τρία χρόνια, από την άνοιξη του '41 έως την άνοιξη του '44, ένα τεράστιο νεολαιίστικο κίνημα θα συγκροτηθεί και θ' απλωθεί σ' όλη την Ελλάδα με άξονα τον «εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα», όπως λεγόταν τότε η Αντίσταση, αλλά και με παράλληλα πολιτικά, κοινωνικά και πολιτισμικά αιτήματα ιδιαίτερα προωθημένα. Ορισμένα από αυτά, λόγου χάριν την ψήφο από τα 18 που πρέσβευε η ΕΠΟΝ ή την ψήφο για τις γυναίκες, θα περάσουν πολλές δεκαετίες για να τα δούμε να θεσμοθετούνται από το ελληνικό κράτος.

Οι αστικές αντιστασιακές οργανώσεις νέων

Ως «αστικές» ορίζω τις αντιστασιακές οργανώσεις της πόλης που αναπτύχθηκαν στην Αθήνα και δεν εμπνέονταν από την αριστερή ιδεολογία. Αυτές αντλούσαν τα μέλη τους κυρίως από μεσαία κοινωνικά στρώματα της αστικής τάξης και ήσαν μαθητές, φοιτητές ή εργαζόμενοι. Αστικές, λοιπόν, με την έννοια της

⁴ Βλ. σχετικά Ο. Βαρών-Βασάρ, *Η ενηλικίωση*, ο.π., κεφ. ΣΤ', Πρώτες αντιστασιακές οργανώσεις νέων, σ. 247-267.

αστικής καταγωγής των μελών τους, αλλά και με την έννοια που δίνει ο Jacques Semelin στη *Résistance civile* (αντίσταση των πολιτών, αντίσταση στις πόλεις σε αντίθεση με την ένοπλη αντίσταση στο βουνό, δίχως όμως να είναι υποχρεωτικά και μη ένοπλη αυτή η αντίσταση).⁵

Θυμίζω επιγραμματικά τις σημαντικότερες απ' αυτές: η Στρατιά Σκλαβωμένων Νικητών (ΣΣΝ) υπήρξε μία από τις πρώτες αστικές αντιστασιακές οργανώσεις, αφού ιδρύθηκε το φθινόπωρο του '41. Έτσι το πνεύμα που τη διέπνεε ήταν ένα πνεύμα «πρώιμης» αντίστασης. Η ίδια η ονομασία της εξέφραζε ακριβώς το πνεύμα του πρώτου καιρού της Κατοχής, την οργή ενός λαού που, ενώ είχε νικήσει τους Ιταλούς, βρέθηκε υπό την κατοχή τους. Στην πρώτη, λοιπόν, αυτή φάση της Κατοχής το κυρίαρχο συναίσθημα, που δεν ανήκε μόνο στον στρατό αλλά το μοιραζόταν η πλειονότητα του πληθυσμού, ήταν η οργή και όχι η ταπείνωση του ηττημένου που οφείλει να υποταχθεί. Η ΣΣΝ θα είναι βραχύβια και τα μέλη της θα περάσουν γρήγορα στην Πανελλήνιο Ένωσι Αγωνιζομένων Νέων (ΠΕΑΝ).⁶

Η ΠΕΑΝ, η σημαντικότερη από τις συναφείς οργανώσεις αυτού του χώρου, υπήρξε μία από τις πρώτες αστικές αντιστασιακές οργανώσεις νέων και συπείρωσε μερικές εκατοντάδες νέους και νέες. Ζωτικός της χώρος ήταν η Αθήνα, επρόκειτο δηλαδή για μια οργάνωση της πόλης, που δεν ξεπέρασε ποτέ τα όριά της. Η δράση της κι η φυσιογνωμία της είναι απόλυτα συνδεδεμένες με την Αθήνα της Κατοχής ως οικισμένο χώρο κι ως χώρο ανθρώπινων σχέσεων και προσδιορισμένες απ' αυτήν. Χώρος δράσης της οργάνωσης υπήρξε η πρωτεύουσα και σε ορισμένες περιπτώσεις η ευρύτερη περιοχή της Αττικής και το λιμάνι της, ο Πειραιάς. Πρόκειται για μια κατ' εξοχήν οργάνωση «αντίστασης των πόλεων». Με σαμποτάζ αθηναϊκών κτιρίων συνδέονται τα σημαντικότερα επιτεύγματα της οργάνωσης. Κορυφαία τα δύο σαμποτάζ των δωσίλογων οργανώσεων ΟΕΔΕ και ΕΣΠΟ, που στοίχισαν τη ζωή στον πρωτεργάτη της αξιωματικό Κωνσταντίνο Περρικό και σε άλλα στελέχη, μεταξύ των οποίων και μία θαρραλέα γυναίκα, που συμμετείχε ενεργά στο σαμποτάζ της ΕΣΠΟ, η Ιουλία Μπίμπα. Καίριο πλήγμα για τις δύο δωσίλογες οργανώσεις, που διαλύθηκαν και δεν συνέχισαν τη δράση τους. Καίριο ήταν όμως το πλήγμα και για την ΠΕΑΝ, από το οποίο η οργάνωση δεν συνήλθε ουσιαστικά ποτέ. Δεν έπαψε όμως να

⁵ Jacques Semelin, *Άοπλοι απέναντι στον Χίτλερ*, εκδ. Χατζηνικολή, Αθήνα 1993.

⁶ Για την ΠΕΑΝ βλ. τη μονογραφία του Ευάνθη Χατζηβασιλείου, *ΠΕΑΝ (1941-1945)*, έκδ. Συλλόγου προς διάδοσιν ωφελίμων βιβλίων, Αθήνα 2004, και το οικείο κεφάλαιο στο : Ο. Βαρών-Βασάρ, *Η ενηλικίωση*, ό.π., κεφ. Β', σ. 125-170. Για τη ΣΣΝ, βλ. Ο. Βαρών-Βασάρ, *Η ενηλικίωση*, ό.π., κεφ. Β', σ. 117-124.

επιβιώνει και να εκδίδει την εφημερίδα της, τη *Δόξα*, από τα σημαντικότερα παράνομα έντυπα καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής.

Τρίτη οργάνωση του ίδιου χώρου, που έδρασε κυρίως στον χώρο των φοιτητών, η «Ιερή Ταξιαρχία». Το έντυπό της, τα *Ελληνικά Νειάτα*, είχαν σταθερή και σοβαρή παρουσία στον χώρο του παράνομου τύπου. Η νεολαία του «δημοκρατικού» ΕΔΕΣ στην Αθήνα ήταν μια άλλη οργάνωση του χώρου και η Ελληνοπούλα, το γυναικείο της παράρτημα.⁷ Για τον ΕΔΕΣ του βουνού μία ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα πηγή είναι το ημερολόγιο του ναερού Εδεσίτη Φαίδωνα Μαηδώνη⁸.

Δεν θα λείψουν βέβαια οι αντιπαραθέσεις και η πόλωση ανάμεσα στις οργανώσεις των δύο αντίπαλων ιδεολογικών χώρων, οι οποίες θα ενταθούν την άνοιξη του '43, μετά την ίδρυση της ΕΠΟΝ. Από τα τέλη Σεπτεμβρίου του 1943 ο ανταγωνισμός για την κυριαρχία στους χώρους της νεολαίας θα εξελιχθεί σε ανοιχτό πόλεμο τόσο στα Πανεπιστήμια όσο και στις συνοικίες. Η δολοφονία του φοιτητή Κίτσου Μαλτέζου ως προδότη με ευθύνη της ΕΠΟΝ, πρώην ηγετικού στελέχους της ΕΠΟΝ που είχε περάσει στην αντίπερα όχθη, ήταν μία μαύρη στιγμή κι ένα μεγάλο λάθος της ΕΠΟΝ που θα πολώσει τα πράγματα ανεπιστρεπτί. Ο Μαλτέζος θα μεταβληθεί σε εμβληματική μορφή της αντιπαραθέσης στον χώρο της νεολαίας (ενέπνευσε πολλά έργα του Θεόφιλου Φραγκόπουλου, του Ρόδη Ρούφου και άλλων συνομηλίκων⁹, και προ δεκαετίας περίπου ένα βιβλίο που βασίζεται μεν σε ιστορική έρευνα αλλά υιοθετεί λογοτεχνική γραφή.¹⁰) Μετά απ' αυτό το οριακό γεγονός οι αστικές οργανώσεις με την νεφελώδη ιδεολογική τοποθέτηση γίνονται καθαρά αντικομμουνιστικές και το πεδίο των νεανικών οργανώσεων έχει ανεπίστρεπτα πολωθεί και διχαστεί. Άγριες συρράξεις θα λάβουν χώρα ανάμεσα στις αντίπαλες οργανώσεις. Την επομένη της απελευθέρωσης της Αθήνας (12 Οκτωβρίου του 1944), οι οργανώσεις αυτές θα κάνουν χωριστή διαδήλωση από αυτές του ΕΑΜ (εξαιρετικά μαζικές, στις 13 και 14 Οκτωβρίου), στις 15 Οκτωβρίου, όπου θα συνταχθούν μαζί με

⁷ Βλ. στο Ο. Βαρών-Βασάρ, *Η ενηλικίωση*, ό.π., για την Ιερή Ταξιαρχία σελ. 171-192 και για τον ΕΔΕΣ και την Ελληνοπούλα, στο ίδιο, σελ. 193-219.

⁸ Χάγκεν Φλάισερ – Αριστείδης Στεργέλλης (επιμ.), «Ημερολόγιο Φαίδωνα Μαηδώνη (24/6-10/9/1944)», περ. *Μνήμων*, τόμ. 9^{ος}, σ. 33-156, Αθήνα 1984.

⁹ Θεόφιλος Φραγκόπουλος, *Τειχομαχία*, εκδ. Διογένης, Αθήνα 1977 και *Το Σιωπηλό Σύνορο*, Οι εκδόσεις των φίλων, Αθήνα 1995. Βλ. και το τρίτομο έργο του Ρόδη Ρούφου, *Χρονικό μιας σταυροφορίας*, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2004.

¹⁰ Πέτρου Μακρή Στάικου, *Κίτσος Μαλτέζος, Ο αγαπημένος των θεών*, εκδ. Ωκεανίδα, Αθήνα 2000, που ζωντανεύει πολύ αποτελεσματικά την εποχή.

καθαρά δωσίλογες οργανώσεις όπως η «Χ» και τα συνθήματά τους θα αφορούν τη «Μεγάλη Ελλάδα» και την παραδειγματική τιμωρία των Βουλγάρων.¹¹

Αριστερές αντιστασιακές οργανώσεις

Θα θυμίσω πρώτα πρώτα πολύ συνοπτικά την πορεία του αριστερού νεολαιίστικου κινήματος από την αρχή του πολέμου (Απρίλιο του '41) μέχρι την ίδρυση της ΕΠΟΝ (στις 23 Φεβρουαρίου του '43). Αυτήν την πυκνή εποχή που οι μήνες μετρούσαν τουλάχιστον για χρόνια.

Η συγκυρία της Κατοχής και η δυναμική της Αντίστασης πυροδότησαν την ανάπτυξη ενός μαζικού νεολαιίστικου κινήματος. Μέσα σε τρία χρόνια, από την άνοιξη του '41 έως την άνοιξη του '44, ένα τεράστιο νεολαιίστικο κίνημα έχει συγκροτηθεί σ' όλη την Ελλάδα με άξονα τον «εθνικοαπελευθερωτικό αγώνα», όπως λεγόταν τότε η Αντίσταση, αλλά και με παράλληλα πολιτικά και κοινωνικά αιτήματα έντονα διατυπωμένα. Οι τρεις σημαντικότεροι σταθμοί αυτής της διαδρομής σηματοδοτούνται από τρεις οργανώσεις. Τον Φεβρουάριο του 1942 ιδρύεται το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο Νέων (ΕΑΜΝ), με πρωτοβουλία της ΟΚΝΕ, της νεολαίας του ΚΚΕ, τον Μάιο του 1942 ιδρύεται η Λεύτερη Νέα και τέλος, στις 23 Φεβρουαρίου του 1943 ιδρύεται με πρωτοβουλία του ΕΑΜΝ και της ΟΚΝΕ η Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων (ΕΠΟΝ), που δεν είναι μέτωπο πια, αλλά ενιαία οργάνωση. Σ' αυτήν συγχωνεύονται οι δέκα ιδρυτικές οργανώσεις, οι οποίες και αυτοδιαλύονται. Ιδιαίτερα σημαντική ήταν η απόφαση της αυτοδιάλυσης της ΟΚΝΕ, που υπήρξε γεγονός επιβεβαιωμένο από πολλές μαρτυρίες.

Το Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο Νέων λειτούργησε ως μέτωπο, στα χρόνια του ΕΑΜ. Συσπείρωσε δηλαδή και άλλες οργανώσεις νεολαίας. Από τον Φεβρουάριο του '42 ως τον Φεβρουάριο του '43 έγιναν οι απαραίτητες ζυμώσεις ώστε οι νεολαίες που αποτελούσαν το ΕΑΜ Νέων να δεχτούν την αυτοκατάργησή τους και τη συγχώνευσή τους σε μια νέα πια ενιαία οργάνωση της Νέας Γενιάς, την ΕΠΟΝ. Σε άλλες συνθήκες η διαδρομή αυτή μπορεί να διαρκούσε πολλά χρόνια και να μην επιτυγχανόταν ποτέ η σύγκλιση. Η συγκυρία της Κατοχής είναι που δημιούργησε αυτή τη μοναδική δυναμική κι επιτάχυνε τις εξελίξεις. Το ΕΑΜ Νέων είχε απήχηση

¹¹ Βλ. στην πιο πρόσφατη βιβλιογραφία για την Αθήνα το βιβλίο του Μενέλαου Χαραλαμπίδη, *Η εμπειρία της Κατοχής και της Αντίστασης στην Αθήνα*, εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα 2012, σελ. 332-335 για διαδηλώσεις απελευθέρωσης.

κυρίως στον φοιτητικό κόσμο στα Ανώτερα Εκπαιδευτικά Ιδρύματα Αθήνας και Θεσσαλονίκης.

Τον Μάιο του 1942, ιδρύθηκε η μοναδική αμιγώς γυναικεία οργάνωση του αριστερού χώρου, η Λεύτερη Νέα η οποία διαλύθηκε τον Φεβρουάριο του 1943, όταν συγχωνεύθηκε στην ΕΠΟΝ, καθώς υπήρξε μία από τις ιδρυτικές της οργανώσεις.¹² Ήταν η πρώτη «ενιαία» οργάνωση, αφού στους κόλπους της περιλάμβανε κάθε κοπέλα που ήθελε να συμμετάσχει στην Αντίσταση, ασχέτως της πολιτικής της τοποθέτησης. Μέσα όμως από τη συμμετοχή της στην οργάνωση, η νέα γυναίκα προχωρούσε τόσο στον δρόμο της πολιτικής της όσο και της κοινωνικής της συνειδητοποίησης, αφού στην οργάνωση γινόταν λόγος για γυναικεία χειραφέτηση. Η «τριπλή σκλαβιά, κατακτητή, προϊστάμενου και άντρα», στίχος από τον ύμνο της ΛΝ, που ίσως τον έγραψε η γραμματέας της, Ηλέκτρα Αποστόλου, δείχνει ότι πέρα από την εθνική απελευθέρωση την απασχολούσε και η κατάκτηση μιας ισότιμης θέσης στην κοινωνία (αν και διαχωριζόταν πάντοτε από τις παλαιότερες φεμινίστριες). Στη Λεύτερη Νέα 6 - 7.000 κοπέλες της Αθήνας και του Πειραιά (φοιτήτριες, εργαζόμενες αλλά και κοπέλες από τη γειτονιά) μυήθηκαν μες στην οικειότητα του γυναικείου περιβάλλοντος τόσο στην αντιστασιακή δράση όσο και στο αίτημα της κοινωνικής τους χειραφέτησης.¹³

Και οι τρεις οργανώσεις ξεκίνησαν τη δράση τους στην Αθήνα της Κατοχής. Ενώ όμως οι δύο πρώτες περιορίστηκαν στην Αθήνα, στον Πειραιά και στη Θεσσαλονίκη, η ΕΠΟΝ είναι η μόνη οργάνωση που θα ξεφύγει από τα μεγάλα αστικά κέντρα για να καλύψει κυριολεκτικά όλη την Ελλάδα, αγκαλιάζοντας και πολύ μικρά χωριά. Πρώτη φορά οι νέοι των αγροτικών στρωμάτων θα γευτούν την εμπειρία της εθελοντικής στράτευσης. Η ΕΠΟΝ θα γίνει επίσης η οργάνωση των νέων γυναικών, αφού εκατοντάδες χιλιάδες κοπέλες θα γίνουν μέλη της. Και τέλος, η ΕΠΟΝ θα βγάλει πρώτη στο βουνό τις υποδειγματικές ανταρτοεπονίτικες ομάδες, που θα ενταχθούν στον ΕΛΑΣ. Η μαζικότητα της ΕΠΟΝ και η αντιπροσώπευση όλων πραγματικά των

¹² Για το ΕΑΜΝ βλ. Ο. Βαρών-Βασάρ, *Η ενηλικίωση*, ό.π., σελ. 269-314 και για τη Λεύτερη Νέα στο *ίδιο*, σελ. 315-330.

¹³ Για τη γυναικεία παρουσία και συμμετοχή βλ. τη διεξοδικότερη μελέτη της Αγγέλικας Ψαρρά, «Πολιτικές διαδρομές των γυναικών στην εμπόλεμη Ελλάδα (1940-1950)», *Ιστορία του 20ού αι. στην Ελλάδα*, επιμ. Χ. Χατζηϊωσήφ, τόμ. Δ1, σ.177-227, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2009.

στρωμάτων της νεολαίας σ' αυτήν, σε αντίθεση με προηγούμενες οργανώσεις που συσπείρωναν τις πρωτοπορίες, επιτρέπει να μιλάμε για συγκρότηση μιας γενιάς.¹⁴

Η Ιωάννα Παπαθανασίου στα Προλεγόμενά της στον τόμο για τη *Νεολαία Λαμπράκη* -για την οποία έχουμε επιτέλους ένα τόσο σημαντικό συλλογικό πόνημα, με δημοσίευση πληθώρας πηγών-¹⁵ θέτει το ζήτημα πρωτοπορίας και μαζικότητας με όρους αντίθεσης. Η πρωτοπορία δεν μπορεί να είναι και μαζική, αφορά από τη φύση της τις ελίτ. Γράφει η Ι. Παπαθανασίου: « Στην κατεύθυνση αυτή, η “μαζικοποίηση”, δηλαδή η επιδίωξη για τη μέγιστη δυνατή διεύρυνση του αριθμού των μελών, θεωρείται, σήμερα ακόμη, ασύμπτωτη με την έννοια της “πρωτοπορίας”, που προβλήθηκε ταυτόχρονα ως ένας από τους βασικούς στόχους της οργάνωσης.»¹⁶ Η διαπίστωση αυτή είναι σαφώς ορθή και αποτελεί τον κανόνα. Θέλω όμως να διατυπώσω την υπόθεση πως η κατοχική ΕΠΟΝ (Φεβρουάριος '43 - Οκτώβριος '44) αποτελεί μάλλον μια εξαίρεση, γιατί διατηρώντας απολύτως τον πρωτοποριακό της χαρακτήρα κατάφερε επίσης να αγκαλιάσει τις ευρύτερες μάζες της νεολαίας. Σίγουρα τα συμφραζόμενα της Κατοχής βοήθησαν μεγάλο αριθμό νέων να ριζοσπαστικοποιηθεί. Αν όμως ο λόγος και η προσέγγιση της ΕΠΟΝ δεν ήταν τόσο επιτυχής, δεν θα αρκούσε η ιστορική συγκυρία για να πραγματοποιηθεί αυτή η μοναδική συνάντηση. Απόδειξη πως οι άλλες αντιστασιακές οργανώσεις νεολαίας δεν προσέγγισαν ούτε κατά διάνοια τη μαζικότητα της ΕΠΟΝ.

Η πορεία από την ολιγομελή ΟΚΝΕ της παρανομίας, με τα μέλη της υπό διωγμόν από τη δικτατορία του Μεταξά (1936-1941), μέχρι την ΕΠΟΝ των 600.000 μελών την στιγμή της απελευθέρωσης (φθινόπωρο '44), δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί δίχως αυτούς τους όρους.¹⁷ Θυμίζω μόνο πως η μυθική νεολαία της

¹⁴ Ο κυριότερος όγκος αρχειακού υλικού που αφορά την ΕΠΟΝ βρίσκεται στο Αρχείο του Κεντρικού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ, που απόκειται στα ΑΣΚΙ, υποδειγματικά ταξινομημένο από την Ευδοκία Ολυμπίτου και τον Δημήτρη Δημητρόπουλο, οι οποίοι εξέδωσαν και τον αναλυτικό κατάλογό του (*Αρχείο του Κεντρικού Συμβουλίου της ΕΠΟΝ*, εκδ. ΙΑΕΝ, αρ. 35, Αθήνα 2000). Τώρα και ψηφιοποιημένο στην ιστοσελίδα των ΑΣΚΙ (www.askiweb.gr)

¹⁵ Ιωάννα Παπαθανασίου (με τη συνεργασία των Π. Ιορδανίδου, Α. Κάπολα, Τ. Σακελλαρόπουλου, Α. Χριστοδούλου), *Η Νεολαία Λαμπράκη τη δεκαετία του 1960. Αρχειακές τεκμηριώσεις και αυτοβιογραφικές καταθέσεις*, εκδ. ΙΑΕΝ / ΙΝΕ, Αθήνα 2008.

¹⁶ Η *Νεολαία Λαμπράκη*, ό.π., Προλεγόμενα Ι. Παπαθανασίου, σ. 16.

¹⁷ Τον αριθμό αυτόν εντοπίζουμε πρώτη φορά στο συλλογικό έργο *Το Χρονικό του Αγώνα, Στ' Άρματα! Στ' Άρματα! Ιστορία της Εθνικής Αντίστασης*, επιμ. Γ. Αυγερόπουλου, εκδ. Γιαννίκος, Αθήνα 1964, σ. 138 και τον ίδιον επαναλαμβάνει ο Π. Ανταίος στη *Συμβολή στην Ιστορία της ΕΠΟΝ*, Τόμ ΑΙ, ΑΙΙ, Β, εκδ.Καστανιώτη, Αθήνα 1977-1979, που αποτελεί το σημαντικότερο βιβλίο για την ΕΠΟΝ στα πρώτα χρόνια μετά τη Μεταπολίτευση.

δεκαετίας του '60 στην Ελλάδα, η «Δημοκρατική Νεολαία Λαμπράκη» (ΔΝΛ) στην καλύτερη στιγμή της είχε 37.500 νέους.¹⁸

Άρα οι 600.000 της ΕΠΟΝ (μαζί με τα μικρότερα παιδιά, τα Αετόπουλα), ακόμη και αν στην πράξη δεν ήταν παρά 500.000 ή 400.000, γιατί σίγουρα υπάρχει ζήτημα αξιοπιστίας των αριθμών, είναι ένας αφάνταστα μεγαλύτερος αριθμός, υπερδεκαπλάσιος λόγου χάριν της ΔΝΛ, που επιτρέπει ακριβώς να μιλάμε για συγκρότηση ολόκληρης γενιάς. Εδώ όμως θέλω να θυμίσω και την πολύ χαρακτηριστική παρατήρηση του Μ. Αναγνωστάκη σχετικά με την έννοια της στράτευσης και της στρατολόγησης στην Κατοχή, που εξηγεί ίσως και τους μεγάλους αριθμούς: «Όταν λέμε για κείνη την εποχή οργανωμένοι και μη-οργανωμένοι, ποιοι δούλευαν στις οργανώσεις και ποιοι δεν δούλευαν στις οργανώσεις, είναι κάπως σχήμα λόγου. Γιατί εκείνη την εποχή δεν μετρούσαμε κεφάλια. Να λέμε τόσους έχουμε στη μια Σχολή, τόσους έχουμε στην άλλη, θα τους διπλασιάσουμε, ή μας έχουν φύγει μερικοί. Όλοι όσοι μετείχαν σ' αυτό το τεράστιο κίνημα θεωρούνταν οργανωμένοι έτσι ή αλλιώς. Υπήρχαν νέα παιδιά, που αναλάμβαναν δουλειές για ζωή και για θάνατο, κυριολεκτικά για ζωή και για θάνατο, χωρίς να έχουν προλάβει να υποστούν την παραμικρή “μύηση”, ας το πούμε έτσι.»¹⁹

Μ' αυτήν λοιπόν την έννοια είναι βέβαιο πως η ΕΠΟΝ συμπεριέλαβε στους κόλπους της πολλές εκατοντάδες χιλιάδες νέους και νέες, σε μεγάλες και μικρές πόλεις, από αστικά αλλά και αγροτικά στρώματα, αγόρια και κοπέλες. Η στράτευση στην ΕΠΟΝ υπήρξε κατά γενικήν ομολογία μια μοναδική εμπειρία για τη γενιά που ενηλικιώθηκε μέσα από αυτήν και γαλουχήθηκε με τα ιδανικά της και τις αξίες της. Όπως προκύπτει από πολλές δεκάδες προφορικές και γραπτές μαρτυρίες, μ' αυτόν τον τρόπο καταγράφηκε αυτό το βίωμα στη συλλογική μνήμη αυτής της γενιάς, ως τα «καλύτερά τους χρόνια», και αυτό μπορεί να ξαφνιάζει όταν λάβουμε υπ' όψιν τόσο τις συνθήκες της εποχής όσο και τις μεταγενέστερες διώξεις και το συνολικό τίμημα.

Από την άποψη της ιστορίας του νεολαιίστικου κινήματος στον 20ό αιώνα, υπήρξε αναμφισβήτητα η κορυφαία του στιγμή. Ποτέ άλλοτε τόσο πολλοί νέοι και νέες δεν διασταυρώθηκαν ενεργά με την πολιτική, με τη δράση, με την αριστερή ιδεολογία,

¹⁸ Για τη νεολαία της ΕΔΑ το 1956 ο αριθμός μελών είναι γύρω στα 2.500 μέλη (Παπαθανασίου, *Νεολαία Λαμπράκη*, σ. 49 και για τη ΔΝΛ είναι 35.000-37.000 μέλη (σ. 87). Ο Τάκης Μπενάς, παλιός επονίτης και γραμματέας της ΔΝΛ, αναφέρεται σε 37.500 συμμετοχές για το Συνέδριο της Οργάνωσης (συν. Τάκη Μπενά, σ. 467: «Από τον Σεπτέμβρη του 1964 μέχρι τον Μάρτη του 1965, 37.500 μέλη πέρασαν από τις συνελεύσεις που οργανώσαμε συμμετέχοντας στις προσυνεδριακές διαδικασίες σε όλη της Ελλάδα».)

¹⁹ Ο. Βαρών-Βασάρ, *Η ενηλικίωση*, σ. 81 (από συν. Μ. Αναγνωστάκη).

αλλά και με την πολιτιστική δραστηριότητα, απελευθερώνοντας τη δημιουργικότητά τους, με τρόπο που σημάδεψε για πάντα την προσωπικότητα και την ζωή τους.

*

Πώς όμως όλα αυτά συμβάλλουν στη συγκρότηση μιας γενιάς; Αυτό υπήρξε ένα από τα ζητούμενα της έρευνάς μου αρκετά νωρίς. Με άλλα λόγια, με ενδιέφερε να κατανοήσω όχι μόνο τι πρόσφεραν οι νέοι και οι νέες στην υπόθεση της Αντίστασης, αλλά και τι αυτή η συμμετοχή πρόσφερε στους ίδιους, ποιο ήταν το ειδικό βάρος αυτής της ξεχωριστής εμπειρίας. Πέρα δηλαδή από τη ρητορική που τονίζει τους ηρωισμούς, την αυτοθυσία, τις θυσίες, τις απώλειες, με ενδιέφερε να κατανοήσω τι κέρδιζαν οι ίδιοι οι νέοι από αυτή την υπόθεση. Σε τι άλλαζαν, αν και κατά πόσον χειραφετούνταν, ως νέοι απέναντι στους ενήλικες, αλλά και ως γυναίκες ξεχωριστά, πώς άλλαζε ο ορίζοντας των προσδοκιών τους, οι αξίες τους, οι αντιλήψεις τους. Νομίζω λοιπόν πως το πρώτο συμπέρασμα είναι πως συγκροτήθηκαν ως «γενιά». Αν αυτό σήμερα μοιάζει αυτονόητο, δεν ήταν τότε. Το να βιωθεί η νιότη κάποιου όχι μόνο ως μία προσωπική περιπέτεια και διαδρομή προς την ενηλικίωση, όπου ο άνδρας ονειρεύεται επαγγελματική αποκατάσταση και η γυναίκα κυρίως γάμο και παιδιά, αλλά ως μια συλλογική περιπέτεια, μια συλλογική εμπειρία και μάλιστα καθοριστική, αυτό δεν ήταν κοινός τόπος πριν το 1940.

Πιστεύω πως αυτό που συνέβη στα χρόνια της Κατοχής, στο πλαίσιο της αντιστασιακής δραστηριότητας και κυρίως στο πλαίσιο της ΕΠΟΝ ήταν όχι απλώς κάτι το νέο, αλλά μια τομή, το σημάδι μιας νεωτερικότητας. Η ΕΠΟΝ είδε τη νεολαία σαν μια ξεχωριστή και αυτόνομη οντότητα, με πολύ ισχυρούς δεσμούς, δεσμούς που υπερέβαιναν σε σημαντικό βαθμό διαφορές κοινωνικές, μορφωτικές, ταξικές. Ο λόγος αυτός έχει διατυπωθεί στα κείμενά της, τα οποία είναι πρωτοποριακά και θα περάσω στη συνέχεια σε παραδείγματα.

Να θυμίσω μόνο πως για να πάρει διαστάσεις και εμβέλεια ένας αντίστοιχος κατά κάποιον τρόπο λόγος, χρειάστηκε να περιμένουμε 20-25 χρόνια. Στη δεκαετία του '60 η νεολαία της δυτικής Ευρώπης και των Ηνωμένων Πολιτειών, και κυρίως οι φοιτητικές της πρωτοπορίες, θα οργανώσουν ένα κίνημα τεράστιας εμβέλειας που θα φέρει πραγματικά τη νεολαία στο προσκήνιο του πολιτικού και του πολιτιστικού γίγνεσθαι. Στο βιβλίο για τη δεκαετία του '60, που κυκλοφόρησε με αφορμή την συναυλία του Διονύση Σαββόπουλου και την Έκθεση του Μουσείου Μπενάκη τον Δεκέμβριο του 2009, τα 60's, η εναρκτήρια φράση του μανιφέστου του προέδρου του

της οργάνωσης Students for a democratic society, όταν ξεσπούσε το φοιτητικό κίνημα στη δεκαετία του '60 στις ΗΠΑ είναι η εξής: «Είμαστε μια γενιά». Δεν είναι τυχαίο ότι η νεολαία αυτή ξεκινά τον αυτοπροσδιορισμό της ως «γενιά», ως καθαρά διακριτή δηλαδή από τους προηγούμενους.

Νομίζω πως κατά κάποιον τρόπο η ΕΠΟΝ υπήρξε ο πρόδρομος των κινημάτων του '60, παρ' όλες τις μεγάλες διαφοροποιήσεις. Υπάρχουν χαρακτηριστικά τους, όπως λόγου χάριν ο φιλειρηνικός τους χαρακτήρας, που έχουν ήδη διαμορφωθεί και διατυπωθεί ως αιτήματα από τη μεταπολεμική ΕΠΟΝ. Δεν μπορούμε να γνωρίζουμε πώς θα εξελισσόταν η ΕΠΟΝ αν η χώρα είχε έναν ομαλό πολιτικό βίο. Πάντως τον Νοέμβριο του 1945 συμμετείχε εκπροσωπώντας την ελληνική νεολαία στο Ιδρυτικό Συνέδριο του Παγκόσμιου Συμβουλίου Νέων (World Youth Council) που έλαβε χώρα στο Λονδίνο.²⁰ Θα προχωρούσε λοιπόν σ' ένα δρόμο στον οποίο προχωρούσαν και τα υπόλοιπα νεανικά κινήματα και θα συμπορευόταν; Ποια θα ήταν η σχέση της με το ΚΚΕ σε ομαλές συνθήκες; Θα ενισχυόταν η εξάρτηση, θα συνέβαιναν ρήξεις; Αυτά τα ερωτήματα θα παραμείνουν αναπάντητα, γιατί αυτή η πορεία ανακόπηκε και οι Επονίτες, όσοι τουλάχιστον δεν απομακρύνθηκαν και δεν απαρνήθηκαν τη στράτευσή τους, και ήσαν βέβαιοι σαφώς λιγότεροι από όσους ήσαν μέλη στην Κατοχή, βρέθηκαν στις φυλακές, στις εξορίες ή ένοπλοι στο βουνό, στον Δημοκρατικό Στρατό, που ήταν κατά μεγάλο μέρος στρατός Επονιτών, κατά τα αμέσως επόμενα χρόνια.

*

ΕΟΝ και ΕΠΟΝ

Επιστρέφω όμως στην ΕΠΟΝ της Κατοχής: Θυμίζω πως τα αρχικά της ΕΠΟΝ δεν περιέχουν τον όρο «εθνικοαπελευθερωτικός», το δικό της Ε είναι Ενιαία. Κι αυτό γιατί από την αρχή ο ορίζοντάς της δεν σταματά στην απελευθέρωση, όπως αυτός του ΕΑΜ, αλλά προσβλέπει στο να γίνει η μεγάλη οργάνωση της ελληνικής νεολαίας, αυτή που θα αγκαλιάσει τις πιο πλατιές μάζες, για να τις διαπαιδαγωγήσει πολιτικά, να τους προσφέρει αξίες, οράματα και ιδανικά εντελώς πρωτόγνωρα, και τόσο διαφορετικά από όσα είχαν ακούσει ως τότε στο σχολείο ή στην περίφημη ΕΟΝ του Μεταξά. Και το σημαντικό είναι πως αυτός ο στόχος επετεύχθη. Η οργάνωση αυτή συγκέντρωσε, όπως ήδη ειπώθηκε, απείρως περισσότερους νέους απ' όσους οποιαδήποτε άλλη οργάνωση νέων.

²⁰ Στις 31/10 έως 9/11/1945, Ανταίος, *Συμβολή*, ΑΙ, σ. 31.

Θα ήθελα πρώτα να σταθώ λίγο στο πέρασμα αυτών των νέων και εφήβων από την ΕΟΝ, στην οποία συμμετείχαν ως το 1941 στην ΕΠΟΝ. Ίσως να μην επανερχόμεν σ' αυτό το ζήτημα, το οποίο έχω πραγματευτεί και αλλού, αν μία σχετικά πρόσφατη μονογραφία για την ΕΟΝ δεν με ωθούσε να επανέλθω. Πρόκειται για το βιβλίο του Βαγγέλη Αγγελή, στο οποίο συγκεφαλαιώνονται οι απόψεις που προβαίνουν σε θετική αποτίμηση της εμπειρίας της ΕΟΝ και τη θεωρούν κατά κάποιον τρόπο προδρομική οργάνωση της ΕΠΟΝ. Τις απόψεις αυτές παλαιότερων ερευνητών φαίνεται να ενστερνίζεται και ο νεώτερος ερευνητής που τις παραθέτει.²¹ Με τον τρόπο αυτόν φαίνεται να παγιώνεται η άποψη που βλέπει τις δύο οργανώσεις συγγενικές και με σχέση σχεδόν συνέχειας. Θα ήθελα λοιπόν να καταθέσω τη διαφωνία μου μ' αυτήν την άποψη, καθώς πιστεύω ότι πρόκειται όχι για συνέχεια αλλά σαφώς για ρήξη. Παραθέτει ο Αγγελής το εξής απόσπασμα από μια μαρτυρία: « Λέγαμε και ένα καλαμπούρι στην Κατοχή... “Τι ΕΟΝ, τι ΕΠΟΝ!” » (σ. 304). Θεωρώ το λιγότερο άστοχη την επιλογή αυτού του παραθέματος, γιατί ισοπεδώνει πράγματα πολύ διαφορετικά, υπερτιμώντας ομοιότητες που κατ' εμέ είναι κάθε άλλο παρά ουσιαστικές. Μπορεί ένα μόνο γράμμα χωρίζει τα αρχικά της ΕΟΝ από την ΕΠΟΝ, αλλά στην ουσία πρόκειται για δύο κόσμους εντελώς αντίθετους. Υπάρχει μια τεράστια διαφορά τόσο στο επίπεδο της ιδεολογίας όσο και στο επίπεδο του βιώματος. Η «Εθνική Οργάνωση Νεολαίας» υπήρξε η ελληνική απομίμηση των φασιστικών νεολαιών της Ευρώπης, και κυρίως της φασιστικής νεολαίας του Μουσολίνι, στη δεκαετία του '30. Η δικτατορία του Μεταξά έδωσε τεράστιο βάρος στην προπαγάνδα και το να κερδίσει και να διαπαιδαγωγήσει τη νεολαία της εξασφάλιζε την εγγύηση που χρειαζόταν το καθεστώς για τη μελλοντική του αποδοχή. Υποχρέωσε λοιπόν κυριολεκτικά την νεολαία να ενταχθεί σ' αυτήν. Στο επίπεδο της δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης η συμμετοχή στην ΕΟΝ ήταν τόσο άμεσα εξαρτημένη από το σχολείο που ήταν πολύ δύσκολο να διαφύγει κανείς. Στο επίπεδο των φοιτητών υπήρχε φυσικά η πίεση μέσω της Διοίκησης Ανωτάτων Σχολών, της ΔΑΣ, αλλά το αποτέλεσμα δεν ήταν τόσο ικανοποιητικό.

Η ΕΟΝ λοιπόν θα ήταν ο τόπος ιδεολογικής εκπαίδευσης ώστε ολόκληρη η νέα γενιά να διαπαιδαγωγηθεί στην ιδεολογία του καθεστώτος. Δεν θα σταθώ σ'

²¹ Β. Αγγελής, «Γιατί χαίρεται ο κόσμος και χαμογελάει πατέρα...»...*Μαθήματα Εθνικής Αγωγής και νεολαϊστική προπαγάνδα στα χρόνια της μεταξικής δικτατορίας*, πρόλογος Προκόπη Παπαστράτη, εκδ. Βιβλιόραμα, Αθήνα 2006, (Βλ. Γιώργος Μαργαρίτης, Τασούλα Βερβενιώτη, Πέτρος Μακρής-Στάικος, στο Αγγελής σ. 304-306). Εντύπωση προκαλεί η απουσία αναφοράς στο βιβλίο της Ελένης Μαχαίρα, *Η νεολαία της 4^{ης} Αυγούστου, φωτογραφίες*, εκδ. ΙΑΕΝ, Αθήνα 1987, που υπήρξε το πρώτο βιβλίο για την ΕΟΝ και στα άρθρα της Νάσης Μπάλα.

αυτήν, γιατί είναι γνωστή. Θα σταθώ όμως στη σημασία που θα είχε αν ο πόλεμος και η Κατοχή δεν ανέκοπταν αυτήν την πορεία. Με κάθε άλλη φωνή φιωμένη, με τρομερή δυσκολία άλλων ερεθισμάτων, μια ολόκληρη γενιά θα ζυμωνόταν με τις πατριωτικές ρητορείες, την προγονολατρεία, την θρησκευτική αγκύλωση μιας ελληνοχριστιανικής Ελλάδας, προδρόμου της 21^{ης} Απριλίου και με το συντηρητικότερο γενικά πνεύμα. Ας μη λησμονούμε ότι η ΕΟΝ απέκλειε τους μη χριστιανούς (βλ. μη Αρείους) από το «προνόμιο» της ένταξης σ' αυτήν και θυμίζω πως μόνο οι εβραϊκές κοινότητες προπολεμικά στην Ελλάδα ξεπερνούσαν ήσαν 70.000 ως 72.000 άτομα. Τέλος, ο ορίζοντας της γυναίκας ήταν σαφώς η οικογένεια και η αναπαραγωγή, για την οποία προετοιμαζόταν με μαθήματα οικοκυρικής και άλλα συναφή. Η συμμετοχή στον αθλητισμό, που έχει τονιστεί ως καινοτομία, δεν θεωρώ πως άλλαζε τη γενικότερη αντίληψη.

Σε όλα αυτά η ΕΠΟΝ ήταν το άκρο αντίθετο: έκανε λόγο και πράξη την ανεξιθρησκία και σημείωσε τομή στον τομέα της ισότητας των δύο φύλων, αναδεικνύοντας γυναικεία στελέχη σε υπεύθυνες θέσεις.²² Αλλά κυρίως και πάνω απ' όλα : η κούφια ρητορεία της ΕΟΝ δεν έχει καμία σχέση με τον εμπνευσμένο λόγο της Αντίστασης, που άρθρωσε μεταξύ άλλων και η ΕΠΟΝ. Βρίσκεται στον αντίποδά της. Η «πατρίδα» των σχολικών αναγνωσμάτων -γιατί η ΕΟΝ ήταν μία απόλυτη προέκταση του εκπαιδευτικού μηχανισμού-, οι παρελάσεις των ένστολων και στοιχισμένων μαθητών υπό το «πατρικό» βλέμμα του Μεταξά, τα στρατόπεδα της ΕΟΝ για τους νέους, δεν μπορούν να έχουν σχέση με την αυτόβουλη συμμετοχή των νέων στις αντιστασιακές διαδηλώσεις της Κατοχής λόγου χάριν. Η ποιότητα της εμπειρίας ήταν απολύτως διαφορετική. Η ΕΟΝ συνδέεται με τους καταναγκασμούς μιας άχαρης εφηβείας, ενώ η συμμετοχή σε μια αντιστασιακή οργάνωση, και ειδικά από το '43 και μετά η μαζική συμμετοχή της νεολαίας στην ΕΠΟΝ, εισήγαγε τον έφηβο και κυρίως τον νέο στις πρώτες συνειδητές πράξεις της ζωής του. Μ' αυτόν τον τρόπο ακριβώς συγκροτούνται και στην πορεία ενηλικιώνονται πρώτα τα άτομα και σιγά σιγά μια ολόκληρη γενιά.

Δεν θα επεκταθώ άλλο εδώ, γιατί είχα την ευκαιρία να το αναλύσω διεξοδικά αλλού²³, θα το αναφέρω απλώς: και μόνο η διαφορά της υποχρεωτικής ένταξης στην

²² Και σ' αυτόν τον τομέα σημειώθηκε υποχώρηση μετά την απελευθέρωση, και η πορεία της χειραφέτησης των γυναικών δεν στάθηκε διόλου γραμμική. Βλ. ενδεικτικά τη μαρτυρία της Βικτωρίας Θεοδώρου (στο Α. Καστρινάκη, *Η λογοτεχνία στην παραγμένη δεκαετία 1940-1950*, εκδ. Πόλις, Αθήνα 2005, σ. 536-537.)

²³ Βλ. Ο. Βαρών-Βασάρ, *Η ενηλικίωση*, σ. 62-70.

EON (υπό το δέλεαρ παροχών ή υπό το κράτος απειλών) με την εθελοντική στράτευση σε μια αντιστασιακή οργάνωση, και μάλιστα μια στράτευση που επέσυρε ιδιαίτερους κινδύνους, αρκούσε για να διαφοροποιήσει απόλυτα τις δύο εμπειρίες. Και δεν βρίσκω διόλου πειστικά τα επιχειρήματα περί πειθαρχίας στην οποία είχαν δήθεν συνηθίσει οι νέοι, πράγμα που φάνηκε δήθεν χρήσιμο στην κατοπινή αντιστασιακή τους στράτευση, καθώς η μία «πειθαρχία» στους ανωτέρους, ιεραρχία, βαθμοφόροι, στολές, υποταγή στρατιωτικού τύπου, μαζί με την αγάπη για τα αξιώματα, τα παράσημα και τις παρελάσεις, δεν είχε τίποτε να κάνει με την ολόψυχη αφοσίωση σε μία υπόθεση που ήταν, όπως λέει κι ο Μανόλης Αναγνωστάκης, εκφράζοντας πολλούς άλλους «για ζωή και για θάνατο».

Ο ίδιος ο Μανόλης Αναγνωστάκης αναφέρεται στην εποχή της EON ως περίοδο ύπνου, νάρκης, ενώ η είσοδος στην αντίσταση βιώνεται ως αφύπνιση. Αναφέρει στη μαρτυρία του:

«Έτσι, όταν πια η Νεολαία έγινε υποχρεωτική και άκουσα ένα βράδυ τον πατέρα μου να λέει στη μάνα μου: Τώρα τι να κάνουμε, θα πρέπει να γραφτεί κι αυτός κι ας πει κι ένα τραγούδι – έσπευσα να γραφτώ κι από την πρώτη στιγμή γλυκάθηκα, γιατί διαπίστωνα ότι μέσω Νεολαίας μπορούσα να ικανοποιώ επαρκώς και εν πολλοίς δωρεάν δύο από τα τρία συγκλονιστικότερα χόμπυ μου εκείνης της εποχής: τον κινηματογράφο, το ποδόσφαιρο και το (εξωσχολικό βέβαια) διάβασμα».

²⁴ Στη συνέχεια εξηγεί ότι καθώς είχε δωρεάν εισιτήρια από την EON για κινηματογράφο και ποδόσφαιρο εξοικονομούσε το χαρτζηλίκι του για ν' αγοράζει την *Νέα Εστία*. Αν και δεν πήρε ποτέ βαθμό, «παρέμεινε απλός φαλαγγίτης», δικαιούταν όμως τα εισιτήρια γιατί ήταν «σχεδόν τύπος και υπογραμμός, τακτικός στις συγκεντρώσεις και στις παρελάσεις, άψογος στη συμπεριφορά μου στους ανωτέρους μου». Κατά τα άλλα η γενική αποτίμηση αυτής της περιόδου είναι η εξής: «Πέρασαν λοιπόν σε μια απολιτική νάρκη, τρία τουλάχιστον χρόνια ανάμεσα στη σκλαβιά του σχολείου και στη γοητεία των τριών χόμπυ μου που είπα: του κινηματογράφου, του γηπέδου και της λογοτεχνίας, που την ανακάλυπτα μέρα τη μέρα, κάθε μέρα και πιο έκθαμβος».²⁵

Στη μαρτυρία του Αναγνωστάκη υπάρχει και ένα εκπληκτικό παράδοξο: ο έφηβος ανακαλύπτει τον κομμουνισμό και τον θαυμάζει μέσα από τα

²⁴ Μανόλης Αναγνωστάκης, «Ο Ιωάννης Μεταξάς και εγώ», α' δημ. εφημ. *Αυγή* (3/8/1986), επαναδημοσίευση στο αφιέρωμα του περιοδικού *Εντευκτήριο* μετά τον θάνατο του ποιητή (τχ. 71, Δεκέμβριος 2005, σ. 31-35). Το απόσπασμα από σελ. 32.

²⁵ Μ. Αναγνωστάκης, *ό.π.*, σ. 34.

προπαγανδιστικά αντικομμουνιστικά έντυπα της ΕΟΝ. Όχι λοιπόν μόνο η οργάνωση δεν έχει κύρος και επιρροή αλλά ασκεί την αντίθετη επιρροή από αυτήν που επιθυμεί. Γράφει ο Αναγνωστάκης: «Το βιβλίο-αποκάλυψη λεγόταν *Ο Κομμουνισμός στην Ελλάδα* (εκδόσεις Εθνικής Εταιρείας – τρέχα γύρευε). [...] Για πολύ καιρό το βιβλίο αυτό έγινε το Ευαγγέλιό μου. Προορισμένο για την πιο σκληρή προπαγάνδα δούλεψε για την ιδεολογική μου αφύπνιση όσο κανένα άλλο βιβλίο κανενός κλασικού του Μαρξισμού και καμιά μπροσούρα. [...] Από το βιβλίο αυτό έμαθα κατάπληκτος πως στα χρόνια που εγώ κοιμόμουν το Κόμμα είχε 159 δικές του εφημερίδες, [...] πως είχε χιλιάδες και χιλιάδες οπαδούς σ' όλη την Ελλάδα!».²⁶

Η ΕΟΝ εξαγοράζει τους νέους και με σοβαρότερες παροχές από ένα κινηματογραφικό εισιτήριο. Μετά το τέλος του σχολείου, τους βρίσκει δουλειά. Πολλοί νέοι, χαμηλότερων κυρίως στρωμάτων, αναγκάζονταν να χρησιμοποιήσουν αυτό το κανάλι. Μια συμμετοχή, λοιπόν, που εξαργυρώνεται ποικιλοτρόπως και που διδάσκει ότι μόνο μέσα από την υποταγή και τη συναλλαγή γίνονται τα πράγματα. Παρ' όλα αυτά και πάλι η αθρόα συμμετοχή δεν επιτυγχάνεται, και τότε η ένταξη στην ΕΟΝ γίνεται υποχρεωτική. Η συνολική αποτίμηση της εμπειρίας από τη συμμετοχή στην ΕΟΝ κυμαινόταν από την ευχαρίστηση της «κοπάνας», στην καλύτερη περίπτωση, έως τον καταναγκασμό. Για τις κοπέλες, από την άποψη της γυναικείας τους χειραφέτησης, η ΕΟΝ έμενε μια νεκρή εμπειρία. Οι αναμνήσεις γυναικών αναφέρονται κυρίως σε υποχρεωτικές συγκεντρώσεις και παρελάσεις όταν ήταν μαθήτριες, και σε υποχρεωτική παρακολούθηση διαλέξεων όταν ήταν φοιτήτριες.

Το πόσο χάρτινος πύργος υπήρξε το οικοδόμημα της ΕΟΝ αποδεικνύεται από το γεγονός ότι δεν κατόρθωσε σε συνθήκες κατοχής να διατηρηθεί και όπως χαρακτηριστικά σημειώνει ο Χρήστος Χρηστίδης στο διεισδυτικό κείμενό του *Χρόνια Κατοχής* : «Το περίπτερο της ΕΟΝ στο Σύνταγμα το χάλασαν. Την ώρα που περνούσα έμεναν από το περίπτερο με τις ενθουσιώδεις επιγραφές μερικά σανίδια και μερικοί σκισμένοι μουσαμάδες»²⁷ Η επόμενη εμπειρία ήταν η καθοριστική, αυτή που συνδέθηκε με την αφύπνιση, με το πέρασμα στην ενηλικίωση, με τίμημα ακριβό, και αυτή βέβαια που σφράγισε κυριολεκτικά τη συλλογική μνήμη της γενιάς αυτής.

*

²⁶ Μ. Αναγνωστάκης, *ό.π.*, σ. 34.

²⁷ Χρήστος Χρηστίδης, *Χρόνια Κατοχής, 1941-1944. Μαρτυρίες ημερολογίου*, Αθήνα 1971, σ. 59.

Και περνά τώρα στα σημεία που θεωρώ ότι ήταν τα κυριότερα στην συγκρότηση αυτής της νεολαίας σε «γενιά», ή με άλλους όρους σε «συλλογικό υποκείμενο». Η πολιτική αφύπνιση θεωρώ πως ήταν σπουδαιότατη συνθήκη αυτής της συγκρότησης. Μέσα από την συμμετοχή στην Αντίσταση και ειδικότερα μέσα από τη συμμετοχή στην ΕΠΟΝ η νέα και ο νέος δεν ζούσαν μόνο την πατριωτική έξαρση. Ζούσαν και τη συνάντησή τους με το πολιτικό. Η ΕΠΟΝ είχε πολιτική στάση από τα ιδρυτικά της κείμενα. Το 11^ο άρθρο του Δωδεκάλογου μιλά για ολοκλήρωση της ελληνικής Λαοκρατικής Δημοκρατίας. Τα χιλιάδες νέα παιδιά που στρατεύτηκαν στην ΕΠΟΝ ήξεραν καλά ότι δεν πολεμούν μονάχα για «το διώξιμο του ξένου κατακτητή», αλλά για μια μελλοντική δίκαιη κι ελεύθερη Ελλάδα, για το δικό τους μέλλον, όπως το ονειρεύονταν.

Αυτός ο τόσο σημαντικός κοινός στόχος έχτιζε νέες συλλογικότητες. Πρώτη φορά τόσοι πολλοί νέοι είχαν ένα κοινό όραμα που τους πυροδοτούσε με τρομερή αισιοδοξία για το μέλλον τους και τους βοηθούσε να βλέπουν πολύ πιο μακριά από τον στενό και ασφυκτικό ορίζοντα της Κατοχής. Αυτό έλειψε στις αντιστασιακές οργανώσεις νέων της άλλης όχθης. Δεν κατόρθωσαν πραγματικά να αποτελέσουν πόλο έλξης για περισσότερους από μερικές εκατοντάδες νέους και λιγότερες νέες και πάντως διαλύθηκαν την επομένη της απελευθέρωσης. Το μεταπολεμικό όραμα της ΕΠΟΝ είχε τρομερή απήχηση στους νέους, τους συσπείρωνε και έχτιζε μια νέα συλλογικότητα.

Η Μιμικά Κρανάκη, λαμπρή διανοούμενη αυτής της γενιάς, λίγο αφού πάρει την υποτροφία του Γαλλικού Ινστιτούτου, και ταξιδέψει με το περίφημο πλοίο *Ματαρόα*, μαζί με το άνθος των νέων Ελλήνων, πολλών κατοπινών διανοουμένων και καλλιτεχνών, θα δημοσιεύσει ένα κείμενο στο περιοδικό του Ζαν Πωλ Σαρτρ και της Σιμόν ντε Μπωβουάρ *Les Temps modernes*. Το κείμενό της ξεκινά ως εξής: «Με τι δικαίωμα λέω «εμείς» μιλώντας για την ελληνική νεολαία, δηλαδή για ένα πλήθος «εγώ» ανόμοια κι ανεξάρτητα, χωρίς κανένα κοινό χαρακτηριστικό ιδιαίτερα έντονο, με τι δικαίωμα δεν ξέρω. Η Κατοχή, νομίζω, έσπασε εν μέρει την απομόνωση ρίχνοντας όλους στην ίδια όχθη [...] Κι έτσι η Κατοχή δημιούργησε μια συνείδηση κοινή, κι έγινε μοίρα εξίσου κοινή η ημιτελής εφηβεία η αρχική»²⁸ Αυθόρμητα

²⁸ Μιμικά Κρανάκη, *Ετερογραφία, Ελληνο-γαλλικά κείμενα 1947-2000*, εκδ. Ικαρος, Αθήνα 2005, σ. 21. Η μαρτυρία με τίτλο «Εμείς, Η γενιά του '40 στην Ελλάδα» δημοσιεύτηκε στο τχ 32, Μάιο του 1948, στο περ. *Les Temps Modernes* και είναι το πρώτο κείμενο Έλληνα συγγραφέα που δημοσιεύτηκε σ' αυτό το περιοδικό. Η ελλ. απόδοση οφείλεται στην ίδια τη συγγραφέα. Η ίδια δημοσίευσε και τη μαρτυρία της για το *Ματαρόα* λίγο πριν τον θάνατό της (2008), που σημαίνει ότι

λοιπόν το συλλογικό «εμείς» έχει υποκαταστήσει το «εγώ». Ένα άλμα έχει πραγματοποιηθεί από το ατομικό στο συλλογικό κι έχουν σφυρηλατηθεί πρωτόγνωροι δεσμοί συντροφικότητας και αλληλεγγύης ανάμεσα στα μέλη αυτής της γενιάς. Δεσμοί που υπερβαίνουν ταξικές διαφορές, αφού ήταν πάρα πολλά τα νέα παιδιά που προέρχονταν από αστικές οικογένειες και διέκοπταν σπουδές, διακυβεύοντας έτσι μελλοντικές καριέρες, για να δοθούν ψυχή τε και σώματι στον αγώνα.

Μια άλλη ανατρεπτική κατά την άποψή μου πλευρά του οράματος την ΕΠΟΝ, που είναι βέβαιο ότι ήταν ιδιαίτερα ελκυστική για τη νεολαία, ήταν η επίκληση του δικαιώματος στην ατομική ευτυχία και η επαγγελία της άνθησης της προσωπικότητας του νέου. Μ' αυτή την έννοια το «εμείς» δεν υποκαθιστούσε απόλυτα το εγώ, το οποίο συνέχιζε να υπάρχει και να διεκδικεί. Η προσωπικότητα του νέου δεν συνθλιβόταν στην ΕΠΟΝ, όπως σε άλλες κομμουνιστικές οργανώσεις, η τάση ήταν να αναδειχθεί.

Θα κλείσω με ορισμένες διάσπαρτες αναφορές στον «Δωδεκάλογο της νεολαίας», ιδρυτικό κείμενο της ΕΠΟΝ, όπως διατυπώθηκε τον Σεπτέμβριο του 1943. Νομίζω πως τα σημεία αυτά δείχνουν ανάγλυφα ποιο δρόμο υπεδείκνε η ΕΠΟΝ. Αντιγράφω από το άρθρο 5: «Ζητάμε ίσα δικαιώματα για όλα τα παιδιά, πολύπλευρη παιδεία και ποιοτική μόρφωση..», άρθρο 10: Θέλουμε [...] να υπερνικήσουμε τον γεμάτο προκαταλήψεις στενόκαρδο εθνικισμό» και τέλος, άρθρο 12^ο : «Δίνουμε την υπόσχεση πως θα προετοιμάσουμε το έδαφος για το ριζοβόλημα και το πλούσιο άνθισμα ενός πρωτοπόρου νεοελληνικού σοσιαλιστικού πολιτισμού.» Σ' αυτόν τον πολιτιστικό άξονα, που αντιστοιχούσε σε μια πραγματική επανάσταση, ανιχνεύεται ένα ακόμη κλειδί της συσπείρωσης τόσων νέων στην ΕΠΟΝ. Αυτό δεν έμεινε επαγγελία, έγινε πράξη, με εκατοντάδες έντυπα και περιοδικές εκδόσεις²⁹, θεατρικές παραστάσεις, συναυλίες, διαλέξεις, τόσο στις κατεχόμενες πόλεις, όσο και στην Ελεύθερη Ελλάδα. Να πώς το αποτιμά ένας πρώην επονίτης στη μεταγενέστερη μαρτυρία του: «Κι η μεγαλύτερη προσφορά της ΕΠΟΝ: η αυτενέργεια, η πρωτοβουλία, η ανέγνωρη ως τότε ώθηση της δημιουργικότητας. Όποιο ταλέντο κι αν

αυτές οι εμπειρίες είχαν ιδιαίτερη αξία για εκείνη. Βλ. Μιμικά Κρανάκη, «Ματαρόα» σε δύο φωνές. Σελίδες ξενιτιάς, Mimica Cranaki, "Mataroa" à deux voix. Journal d' exil, σειρά Μαρτυρίες 1, Βιβλιοθήκη του Μουσείου Μπενάκη, υπεύθ. Α> Αρβανιτάκης, Αθήνα 2007 . Βλ. και Νέλλη Ανδρικοπούλου, *Το ταξίδι του Ματαρόα, 1945. Στον καθρέφτη της μνήμης*, επίμετρο Γ. Καλπαδάκης, εκδ. Εστία, Αθήνα 2007.

²⁹ Τον τύπο της ΕΠΟΝ είχα αποδελτιώσει και παρουσιάσει αναλυτικά στο έργο *Ελληνικός Νεανικός Τύπος*, ό.π.

είχες δεν πήγαινε χαμένο. Μόνοι μας γράφαμε τις εφημερίδες μας, μόνοι μας τις τυπώναμε, από μας τους ίδιους ξεπήδησαν και οι αυτοδίδαχτοι χαρακτες μας που μάθαν να δουλεύουν το λινόλεουμ και το ξύλο. Τα παιδιά που παίζαν κάποιο μουσικό όργανο ήταν περιζήτητα. Στις απελευθερωμένες περιοχές οι θίασοι φύτεωναν σαν τα μανιτάρια.[...] Φτιάξαμε μια μεγάλη χορωδία μικτή, μια ορχήστρα ελαφράς μουσικής, ένα κουκλοθέατρο για την ψυχαγωγία των μικρών παιδιών και μια λέσχη που ήταν το καύχημα της πόλης μας, ώσπου έγινε στάχτη στον βωμό της εμφυλιοπολεμικής μισαλλοδοξίας.»³⁰ Τα θεμέλια για μια κουλτούρα της Αριστεράς, που θα επανασυνδεθεί με το κομμένο νήμα και θα ανθίσει στις αρχές της δεκαετίας του '60, πριν ανακοπεί και πάλι βίαια από τη δικτατορία των συνταγματαρχών, έχουν μπει στη σύντομη αλλά τόσο καίρια περίοδο της Κατοχής.³¹

*

Θα ήθελα να κλείσω με την καταληκτική φράση του Γάλλου φιλόσοφου Edgar Morin, στον πρόλογό του σ' ένα αυτοβιογραφικό βιβλίο για τη στράτευση ενός νέου στη γαλλική Αντίσταση, που νομίζω ότι συνοψίζει καλά την αίσθηση και της δικής μας γενιάς Επονιτών και την εγγραφή του βιώματος στη συλλογική μνήμη. Γράφει λοιπόν : « Ο αναγνώστης θα δει σ' αυτό το βιβλίο πως δεν ισχυριζόμασταν ότι ήμασταν ήρωες ούτε πρότυπα, πως είχαμε τις αδυναμίες μας, τις πλάνες μας. Αλλά τι θα είχαμε απογίνει δίχως την Αντίσταση; Θα είχαμε μια σταδιοδρομία; Χάρη στην Αντίσταση, είχαμε μια ζωή.»³²

³⁰ Σπύρος Νοταράς, «Η ΕΠΟΝ σφράγισε τη ζωή μας», απόσπασμα, εφ. *Αυγή*, 22 Φεβρουαρίου 1976.

³¹ Για το πολιτιστικό κίνημα της ΕΠΟΝ, και τα σημαντικότερα δημιουργήματά του, όπως το περιοδικό *Ξεκίνημα* του Εκπολιτιστικού Ομίλου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης βλ. Ο. Βαρών-Βασάρ, *Η ενηλικίωση*, ο.π., σ. 451-514. Για το *Ξεκίνημα* βλ. και Α. Αργυρίου, *Ιστορία της ελληνικής λογοτεχνίας και η πρόσληψή της στους δύστηνους καιρούς (1941-1944)*, τόμ. Γ', εκδ. Καστανιώτη, Αθήνα 2003, σ. 300-306.

³² Jacques – Francis Rolland, *Jadis, si je me souviens bien*, préface d'Edgar Morin, collection Résistance, Liberté, Mémoire, εκδ. du Félin, Παρίσι 2009, σ. 11.